

18

**Millî Mücadele'de
Aydın Sancağında
Din Adamları ve
Faaliyetleri**

**Clergymen and
Their Activities
in the Sanjak of Aydın
in the National Struggle**

Günver Güneş

TÜRKİYE BİLİMİER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

Millî Mücadele’de Aydın Sancağında Din Adamları ve Faaliyetleri

*Günver Güneş**

Özet

Millî Mücadele topyekûn bir savaş olmuş, toplumun her kesimi bu savaşa katılmıştır. Asker ve bürokratlar gibi din adamları da Millî Mücadele içerisinde Türk milletinin benliğinde var olan direnme ve bağımsız yaşama gücünün doğuşunda ve yaşatılmasında işgal güçlerine karşı cami kürsülerinde, meydanlarda düzenlenen mitinglerde, fetvalar savaşında İstanbul’a karşı Anadolu’nun yanında yer almışlardır. Kurdukları ve üyesi oldukları Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri içinde mücadele ederek, cephelerde millete rehberlik ederek önemli bir rol üstlenmişlerdir. Anadolu’nun pek çok yerinde olduğu gibi Aydın Sancağında da din adamları Millî Mücadele’nin pek çok aşamasında bulunmuşlar, aktif rol almışlardır. Çok azı İstanbul Hükûmeti etkisinde kalmış yahut işgal güçleri ile hareket etmiştir. Hacı Süleyman Efendi, Mehmet Esad Efendi, Bozdoğan Müftüsü Hasan Tahir Efendi, Mehmet Emin Efendi, Karacasu Müftüsü Mustafa Hulusi Efendi, Çine Müftüsü Ahmet Zühtü Efendi Aydın Kuvâ-yı Milliyesinin oluşumunda ve gelişiminde aktif yer alarak, gösterdikleri gayretlerle çok önemli bir görevi yerine getirmişlerdir. Topladıkları gönüllülerle Yunan ilerleyişine karşı güçlü bir direniş cephesi oluşturmuşlar, Heyet-i Milliyelerde yer alarak, Nazilli Kongresi’nin toplanmasına öncülük ederek milli kuvvetleri bir araya getirmişlerdir. Hacı Süleyman Efendi, Mehmet Esad Efendi, Mehmet Emin Efendi Büyük Millet Meclisinde mebus olarak yer almışlardır. Bu makale Millî Mücadele döneminde Aydın’da din adamlarının mücadelelerini ve toplumsal birleşmeyi sağlayan adımlarını konu almaktadır. Türkiye’de genel çerçevede yapılmış birkaç araştırma dışında, Millî Mücadele tarihimizde Aydın’da faaliyet göstermiş din adamlarının hizmetleri yeterince açığa çıkarılmamıştır. Bu çalışmada söz konusu din adamlarının Millî Mücadele’deki hizmetleri, arşiv belgeleri ve hatıratlar ile dönemin yerel ve ulusal basınından yararlanılarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler

Millî Mücadele, Aydın Sancağı, Din Adamları, Hacı Süleyman Efendi, Mehmet Esad Efendi

* Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, ggunes65[at]gmail.com, 0000-0002-4255-5288

Clergymen and Their Activities in the Sanjak of Aydın in the National Struggle

Abstract

The National Struggle was a total war and every segment of the society participated in this war. Like soldiers and bureaucrats, clergymen also took sides with Anatolia against Istanbul in the war of fatwas, in mosque pulpits against the occupation forces, in rallies organized in squares, and in the birth and survival of the power of resistance and independent living inherent in the Turkish nation during the National Struggle. They assumed an important role by fighting within the Associations for Defence of National Rights they founded and of which they were members, and by guiding the people on the frontlines. As in many parts of Anatolia, clergymen in the Sanjak of Aydın also took part in many stages of the National Struggle and played an active role. Very few of them were under the influence of the Istanbul Government or acted with the occupation forces. Hacı Süleyman Efendi, Mehmet Esad Efendi, Bozdoğan Mufti Hasan Tahir Efendi, Mehmet Emin Efendi, Karacasu Mufti Mustafa Hulusi Efendi, Çine Mufti Ahmet Zühtü Efendi took an active part in the formation and development of the Aydın Kuvâ-yı Milliyya and fulfilled a very important task with their efforts. With the volunteers they gathered, they formed a strong resistance front against the Greek advance, took part in the Committees of Nationalization, and brought the national forces together by leading the convening of the Nazilli Congress. Hacı Süleyman Efendi, Mehmet Esad Efendi, Mehmet Emin Efendi took part in the Grand National Assembly as members. This article focuses on the struggles of clergymen in Aydın during the period of the National Struggle and their steps towards social unification. Except for a few general studies in Türkiye, the services of clergymen who were active in Aydın during the National Struggle have not been sufficiently revealed. In this study, the services of these clergymen in the National Struggle are discussed by utilizing archival documents, memoirs and local and national press of the period.

Keywords

National Struggle, Aydın Sanjak, Clergy, Hacı Süleyman Efendi, Mehmet Esad Efendi

1. Giriş

Millî Mücadele topyekûn bir savaşın adı olduğu halde tarih yazımında özellikle yerel ölçekte unutulmuş, ihmal edilen, gözden kaçan pek çok olay ve isim de olmuştur. Millî Mücadele’de Aydın Tarihi konulu araştırmalarda bu durumu gözlemek mümkündür. İki temel başvuru kaynağı olan ve çok önemli bilgiler içeren Asaf Gökbel ve M. Şefik Aker’in anı ve araştırma kitaplarında efe, zeybek ve askerlere Kuvâ-yı Milliye yapısı içinde güçlü bir şekilde vurgu yapılırken din adamları üzerinde çok fazla durulmamıştır. Kısmen Nazillili Hacı Süleyman Efendi ve Bozüyükü Hoca Süleyman’a değinilmiştir. Kazalarda görev yapan yurtsever müftüler ve din adamları hakkında yeteri kadar doyurucu bilgi bulunmamaktadır.

Millî Mücadele’de Aydın bölgesi ile ilgili yapılmış tez, araştırma eserler, makale ve bildirimlerde en sık göze çarpan isimler yine yukarıda sözünü ettiğimiz şahsiyetlerdir. Nitekim Ali Sarıkoyuncu, Cemal Kutay, Hanri Benazus ve Recep Çelik’in genel anlatımlarında da bu iki isme oldukça yoğun yer verildiği halde kaza müftüleri başta olmak üzere Millî Mücadele’nin manevi önderlerine dair fazlaca bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Sadi Borak, Yüksel Yalova, Mehmet Başaran ve Filiz Çolak Nazillili Hacı Süleyman Efendi’yi farklı boyutlarıyla araştırmalarında ele almışlardır. Bayram Akça’nın da Bozüyükü Hacı Süleyman ile ilgili bir araştırması bulunmaktadır. Belirttiğimiz kaynaklarda bile Nazillili Hacı Süleyman Efendi ile Bozüyükü Hacı(Hoca) Süleyman Efendi çoğu kez karıştırılmış, tarihi olay örgüsü içinden çıkılmaz bir hal almıştır.

Bu çalışma söz konusu karışıklığı ortadan kaldırmaya dönük bir çabayı ortaya koymaktadır. Mikro çalışmalara olan ihtiyaç ile birlikte yerel ölçekte yapılacak olan araştırmalarla bu alanda yeni aktörlerinde çıkması muhtemeldir. Din adamları başlığı altında yapılan tüm araştırmalar Müslüman toplumun temsilcilerini işaret etmektedir. Oysa Yunan işgali altında bulunan Batı Anadolu’da ve araştırmamızın konusu olan Aydın Sancağı’nda Rum, Ermeni ve Yahudi din adamlarının da olduğu unutulmamalıdır. Azınlıkların din adamlarının faaliyetleri ise başka çalışmalara ilham olabilir.

Yunan ve İtalyan işgalini yaşayan Aydın Sancağı’nın hem cephe hem de cephe gerisinde din adamlarının girişimleri ve eylemleri merak konusudur. Bu savaşın sadece din adamlarıyla değil toplumun her kesiminin katılımıyla kazanıldığını da vurgulamak gerekir. Bu araştırmada yalnızca din adamları değerlendirilmiş, özellikle de Millî Mücadele sırasında Aydın ve çevresinde faaliyet gösteren din adamlarına vurgu yapılmıştır. Araştırmada Millî Mücadele hazırlıkları içinde din adamlarının çalışmaları, işgallere karşı ilk direnişler, halkın Millî Mücadele’ye yönlendirilmesi, ilk örgütlenmeler, Heyet-i Milliyeler, kongreler ve cephe din adamlarının faaliyetleri incelenmiştir.

2. Mütareke ve İşgallerin Başlarında Toplumsal Yapı ve Yunan İşgaline Direnişte Din Adamlarının Önderliği

Millî Mücadele öncesinde Türk toplumu ağalar ve eşraf, din adamları, aydınlar ve halk olmak üzere dört sosyal gruba ayrılıyordu.¹Kuvâ-yı Milliye, Anadolu halkının kendi isteği ve özgür iradesi ile oluştuğundan değişik kişileri ve grupları bünyesinde barındırıyordu. Kuvâ-yı Milliye'nin teşkilatlanmasında önemli roller üstlenen grupları subaylar, bürokratlar, efeler ve zeybekleri, eşraf, din adamları ve köylüler olarak sınıflandırabiliriz. Her grupta Millî Mücadele'ye taraftar olanların yanında, düşman olanlarda vardı. Bölgede bulunan vali, mutasarrıf, kaymakam, belediye reisi, müftü gibi toplumun ileri gelenlerinin, halkın üzerinde büyük etkiye sahip olmaları bakımından, Kuvâ-yı Milliye safında veya karşısında yer almaları mücadeleyi büyük ölçüde etkilemişti.² Eşraftan bazıları, eski zorbalık ve derebeyliklerinin verdiği alışkanlıkla, Yunan işgali sırasında hasis menfaatlerini sürdürmek için, halkın mücadeleye katılmasını engellemeye çalışmışlardı.³Okuryazarlık oranının tek haneli rakamlarda dolaştığı, modern kitle araçlarının hiçbirinin bulunmadığı işgal yılları Anadolu'sunda hocalar, müftüler, dinî şahsiyetler, cami, mescit, tekke gibi dinî mekânlarda kamuoyunu yönlendirmede önemli işlevlere sahip olmuşlardır.⁴İşgal altında bulunan Anadolu'nun kurtulması ve milletin bağımsızlığının korunması için pek çok din adamı önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Din, dinî değerler Millî Mücadele boyunca Kuvâ-yı Milliye'ye katılım konusunda etkin bir şekilde kullanılmıştır. Halkın kazanılmasında din duygusunun çok etkili olması dolayısıyla, birçok yörede olduğu gibi, Aydın ve çevresinde de Millî Mücadele'yi örgütleyen Kuvâ-yı Milliye'nin yapılanmasında din adamları ön plana çıkmıştır.⁵ Cami kürsülerinde, meydanlarda, düzenledikleri miting ve toplantılarla, kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinde, Heyet-i Milliyelerde, hatta cephelerde halka rehberlik etmişlerdir.⁶

3. İzmir'in İşgali Sonrası Aydın'daki Gelişmeler

Yunanlıların 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etmeleri ve haberin kısa sürede Aydın'da duyulması, Aydın'da Müslüman Türklerde büyük endişe, Rumlarda ise sevince neden olmuştur.⁷Güçlü bir önder, örgütlü bir yapı olmadığı için İzmir'in işgaline karşı tepkiler dağınık ve etkisiz kalmıştır. Buna rağmen Aydın ve Havalisi Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi'nin çağrısı üzerine Aydın halkı İstasyon'da toplanarak, daha sonra Musalla

¹ Bayram Sakallı, "Sosyal Açıdan Millî Mücadele'de Halkın Genel Durumuna Kısa Bir Bakış", *Yeni Türkiye Dergisi (Cumhuriyet Özel Sayısı I)*, 23-24 (Eylül- Aralık 1998), s. 385-388.

² Doğu Ergil, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, Ankara: Turhan Kitabevi, 1981, s. 89.

³ Özlem Yıldız, "Kuvâ-yı Milliye'nin Sosyal ve Ekonomik Temelleri", *Kuvâ-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, Yay. Haz. Oktay Gökdemir, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., 2010, s. 165.

⁴ Ömer Turan, "Millî Mücadele Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15/45 (1999), s. 822.

⁵ Ali Ulvi Özdemir, "Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu'da Kuvâ-yı Milliye'nin Oluştugu Toplumsal Yapı", *Millî Mücadele'nin Batı Cepheleri, Türkiye Günlüğü*, Ankara: Sayı:149, Kış 2022, s. 21.

⁶ Ali Sarıkoyuncu, *Atatürk ve Din Adamları*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 2007, s. 121.

⁷ Asaf Gökbel, *Millî Mücadele'de Aydın*, Aydın: Coşkun Matbaası, 1964, s. 96-98.

denilen alana geçmiş, Namazgâh’ta ise bir miting düzenlemiştir. Mitingde Sultani Mektebi muallimlerinden Sabri Bey coşkulu bir konuşma yapmış ve halkı işgallere karşı silahlı direnişe çağırmıştır. Konuşma halk üzerinde olumlu etki yaratmıştır. Hoca Esat Efendi(İleri) de Hilal-i Ahmer Reisi olarak söz almış ve bir dua okumuştur.⁸Miting bittikten sonra da tüm Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine silahlı örgütler kurmaları⁹ve İstanbul’da bulunan İtilaf devletlerinin mümessillerine protesto telgrafları çekilmesi yönünde kararlar alındıktan sonra dağılmıştır.¹⁰Mitinge katılanlar işgale karşı olduklarını belirterek tepkilerini ortaya koymuşlardır.¹¹ Benzer telgraflar Yunan işgalinin mezalime dönüştüğü Haziran ve Temmuz aylarında da Nazilli, Yenipazar ve diğer kazalardan da gönderilmiştir.¹²

Yunanlıların Aydın’ı işgaline karşı koymak amacıyla son toplantı 22 Mayıs 1919 tarihinde Ramazan Paşa Camii’nde gerçekleşmiş fakat toplantıdan bir karar çıkmamıştır.¹³ Mutasarrıfın ve şehrin ileri gelenlerinin teslimiyetçi tutumu,¹⁴ mevcut şartlarda Yunanlılara karşı koymanın mümkün olamayacağını anlayan 57. Fırka Kumandanı Şefik Bey,¹⁵ karargâhını Çine’ye taşımayı daha uygun bulmuştur.¹⁶

İzmir işgal edildiği tarihlerde Aydın Sancağı’nın ve kentin durumu pek de iç açıcı değildi. Mutasarrıflık boştu. Buna karşılık Batı Anadolu kentlerinde direnişe genellikle öncülük etmiş İttihatçı Belediye Reisi ve Müftünün Aydın’daki konumu ve rolü farklıydı. Aydın Belediye Başkanı, İzmir’in Yunanlılar tarafından işgaline ses çıkarmamış, hatta evinin balkonuna büyük bir Yunan bayrağı asmıştı. Müftü ise kim nereye çekerse oraya gidecek karakterde biriydi.¹⁷

Engin Berber Yunan kaynaklarına dayanarak Germencik’te bulunan Yunan birliklerini Aydın’a davet eden kurulun içinde azınlık temsilcileri ve Aydın Belediye Başkanı’nın dışında Aydın Müftüsü Hacı Mustafa Efendi’nin de bulunduğunu belirtmiştir.¹⁸ Millî

⁸ Esad Efendi, Şehzade Abdürrahim Efendi Başkanlığındaki Nasihat Heyetinin Aydın’a gelişinde de kendilerine nasihata ihtiyacı olanların Müslümanların değil, ayrılıkçı unsurların olduğunu dile getirmiştir. Ayten Can Tunalı, “Çine Milli Ordu Müftüsü Esad Efendi ve Aydın Kuvâ-yı Milliyesi”, *Kuvâ-yı Milliye’nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu*, II. Kitap, Haz. Oktay Gökdemir, İzmir: İBB APİKAM Yay., 2010, s. 260.

⁹ Miralay Mehmet Arif Bey, *Ayıcı Arif’in Anıları Anadolu İnkılabı Millî Mücadele Anıları (1919–1923)*, Yay. Haz. Bülent Demirbağ, 2. Baskı, İstanbul: Arba Yay., 1992, s. 19.

¹⁰ BOA, A.VRK 831/39, Haluk Selvi, *İzmir’in İşgali ile İlgili Protesto Telgrafları; İşgal ve Protesto*, İstanbul: Değişim Yay., 2007, s. 73-74.

¹¹ Günver G., “İzmir’in İşgali ve Aydın’daki Yankıları”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/9 (Şubat 2007), s. 46.

¹² BOA, A.VRK 838/20, BOA, A.VRK 838/16.

¹³ Gökbel, *Millî Mücadele’de Aydın*, s. 119.

¹⁴ Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi (İzmir- Aydın- Manisa- Denizli 1919-1923)*, Ankara: ATAM Yay., 1999, s. 140.

¹⁵ Celal, Bayar, *Ben de Yazdım*, C:VI, İstanbul: Baha Kitapevi, 1968, s. 1910.

¹⁶ M. Şefik Aker, *İstiklal Harbinde57. Tümen ve Aydın Milli Cidali*, Ankara: Askeri Matbaa, 1937, s. 3-4.

¹⁷ Gökbel, *Millî Mücadele’de Aydın*, s. 117.

¹⁸ Engin Berber, “Ötekinin Gözünden Aydın’ın İşgali ve Yunan Yönetimi” *Millî Mücadele’de Aydın Sancağı ve Yörük Ali Efe*, Ed. Günver Güneş-Mehmet Başaran, Aydın: Aydın Belediyesi Kültür Yay., 2008, s. 89, Sıtkı Aydin, *Güneybatı Anadolu’da Kuvâ-yı Milliye Harekatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1993, s. 98.

Mücadele sırasında vatan için yaşamını ortaya koyan din adamları olduğu gibi işgal güçleri ile iş birliği içinde olan Kuvâ-yı Milliye'nin örgütlenmesini engelleyen din adamları da vardı ki kuşkusuz tarih bunları da yazmalıdır. İşbirlikçi din adamları içerisinde Hacı Mustafa Efendi'den sonra göreve gelen Aydın Müftüsü Mahir Mahmut Efendi dikkat çekiyordu. İzmir'in işgali sırasında Yunan Başbakanı Venizelos'a bir telgraf çekmiş olan Müftü, Aydın'ın Yunanlılar tarafından işgali sırasında işgal ordusu kumandanlarına akla hayale gelmeyecek davranışlarda bulunmuş, Yunan işgalini kutlamak için bando ile mızıka çaldırmıştı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası yandaşı da olan Müftünün daha sonra Aydın Sanayi Mektebi'nden bin lira para çaldığı anlaşılmıştı. Müftü büyük zaferden sonra Yunanlılara sığınmıştı.¹⁹ Aydın'da Belediye Başkanı ve Müftünün teslimiyetçi tutumu halkın psikolojisini olumsuz yönde etkilemiş, Aydın'da savunma hattı oluşturulup direnişi gerçekleştirecek düşünce ortadan kaybolmuştu. Sonunda Aydın hiçbir direniş gösterilmeden 27 Mayıs 1919'da Yunan birliklerince işgal edilmişti.²⁰

4. Yunan İşgali ile Birlikte Yaşanan Manevi ve Dinî Değerlere Saldırıları

Yunan işgali tüm Batı Anadolu'da olduğu gibi çok sert gerçekleşti. Bu acımasız işgal siyaseti din adamlarını ve ibadethaneleri de olumsuz etkiledi.²¹ Dinî mekânların toplanma yeri olduğunu bilen işgal güçleri tehlike kaynağı olarak gördükleri bu yerlerde halka tanımlaması zor zulümde bulunmuşlardır. Aydın'da Yunan askerleri ezan okuyan müezzinlerle alay edip, bazılarını da keyfi öldürdüler.²² 23 Haziran 1919'da Cuma Mahallesi Müezzini Mehmet Efendi, ezan okurken Yunan devriyesi tarafından silahla tehdit edilerek minareden indirildi ve süngülenerek öldürüldü. Ramazan Paşa Camii müezzini de ezan okurken silahla vurularak öldürüldü. Yunan askerleri camilere ve minarelere top ve makineli tüfek ateşi açmak suretiyle tahribatta bulunmaktan da geri durmadılar.²³ Karcı Ahmet Efendi Türbesi'nin ziyaret edilmesine izin vermediler.²⁴ Ramazan ayında ibadet için camilere gitmek isteyen Müslümanların camiye gitmeleri, tehdit edilmek ve dövülmek suretiyle engellendi.²⁵ Ramazan davulunun çalınması yasaklandı. İftar vaktini belirtmek üzere kullanılan Ramazan topunun namlusu parçalanarak, Ramazan topunun atılmasına da mâni olundu.²⁶ 25 Haziran 1919'da Aydın'ın Çıksorut Mahallesi'nde Yunan askerleri tarafından çıkarılan yangında mahalle camii de ateşe verilmiş, yangını söndürmek için itfaiye çağıran cami imamı Hafız Ali

¹⁹ *Tasvir-i Efkar*, 2 Teşrin-i Sani 1335; Yücel Özkaya, *Millî Mücadele'de Ege ve Çevresi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1994, s. 70.

²⁰ Günver G., "Millî Mücadele'de Aydın Kuvâ-yı Milliyesi", *Millî Mücadele'nin Batı Cepheleri I, Türkiye Günlüğü*, 149 (2022).

²¹ Salim Gökçen, *Türkiye'de Rum- Yunan Vahşet ve Terörü*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay., 2010, s. 206.

²² *ATASE Arş*, Kl.426, Ds.(1-6) 3, F. 12, s. 328.

²³ *ATASE Arş*, Kl. 243, Ds.43-17, F.25.

²⁴ Sabahattin Burhan, *Millî Mücadele'nin Tek Kız Efesi, Çiftlikli Çete Kübra Efe*, I. Cilt, Aydın: Emre Dijital Matbaacılık, 2018, s. 260.

²⁵ *ATASE Arş*, Kl.426, Ds (1-6)3, F.120.

²⁶ Gökbel, *Millî Mücadele'de Aydın*, s. 329-330.

Efendi Yunan askerleri tarafından öldürülmüştür.²⁷ Bölgedeki en büyük katliamlardan biri olan Karatepe katliamının yaşandığı yerler Sekiyurt ve Sarıahmetler Camileri olmuştur. Tamamı sivil halktan oluşan Sekiyurt Camii’nde 56, Sarıahmetler Camii’nde 98 kişi öldürülmüştür.²⁸ Yunanlıların işgal dönemi boyunca Aydın Sancağı’nda ibadethanelere yönelik saldırıları devam etmiştir. Dâhiliye Vekili namına Müsteşar Ahmet Münir Bey’in 19 Teşrinisani 1922 tarihli tezkiresinde Aydın Sancağı’nda 89 cami ve mescidin yakıldığı belirtilmiştir.²⁹ Yunanlılar işgal süresince bütün köy ve kazalarda Ramazan ayı boyunca camilerde toplanmalara, Kur’an ve ilahi okunmasına, ezan ve salaya izin vermemişler, bu konuda çok sert tedbirleri almaktan da çekinmemişlerdir.³⁰

5. Sivil Direniş Güçleri Heyet-i Milliyelerin Oluşumu ve Din Adamlarının Bu Oluşumlara Etkileri

Heyet-i Milliyeler yerel kurtuluş çarelerinin arandığı İzmir’in işgalinin hemen ardından kurulmuştur. Heyet-i Milliyeler kuruldukları bölgelerde birer hükümet gibi görev yapmış, karar almış ve uygulamıştır. Merkezi otoritenin zayıflaması ve ortaya çıkan iktidar boşluğu, işgaller ve işgal tehditleri bu sivil oluşumları ortaya çıkarmıştır.³¹ Heyet-i Milliyeler oluşmadan önce yaşanan birkaç olayda görüleceği üzere Aydın bölgesindeki kimi din adamlarında direnişe yönelik kafa karışıklığı ve tereddüt devam ediyordu.

Aydın’dan sonra Çine’nin işgal edileceği söylentilerinin artması üzerine Çine’de bulunan Rum Papaz Çine Müftüsüne müracaat ederek Yunanlıları Çine’ye davet etmeleri teklifini iletğinde Müftü Ahmet Zühtü Efendi tereddüt etmiş,³² konuyu eşraf ve halkla değerlendirdikten sonra cevabını vereceğini belirterek net bir tutum ortaya koyamamıştı.³³

Zenginlerin mücadeleye yanaşmalarına karşı dinin ve din adamlarının geniş halk kitleleri üzerinde etkili olacağını düşünen Albay M. Şefik, din adamlarından faydalanmaya çalıştı.³⁴ 4 Haziran’da Çine’ye geldi. Ramazan ayı olduğu için özellikle teravih namazlarında büyük topluluklara hitap eden Çine’deki Çarşı Camii İmami

²⁷ ATASE Arş, Kl. 402, Ds.14-5, F. 1-64.

²⁸ BOA HR SYS, Dosya No:2631, Gömlek:34; JustinMcCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, İstanbul: İnkılâp Yay., 1998, s. 328, Munis Armağan, *Bozmenderesten Bozdağlara Kuvâ-yı Milliye*, İzmir: Bilkar Yay, 2005, s 317-319.

²⁹ Talat Yalazan, *Türkiye’de Yunan Vahşet ve Soykırımı Girişimi (15 Mayıs 1919- 13 Eylül 1921)*, Cilt:1, Ankara:ATASE Yay, 1994, s. 147-148, Mehmet Hocaoğlu, *Belgelerle Yunan Barbarlığı*, İstanbul: Berekat Yayınevi, 1985, s. 222.

³⁰ Burhan, *Millî Mücadele’nin Tek Kız Efesi*, s. 154-155.

³¹ Günver Güneş, “Aydın ve Çevresinde Yunan İşgali ve Sivil Direniş Örgütlenmesi; Heyet-i Milliyeler”, *Kuvâ-yı Milliye’nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyum Bildirileri Kitabı*, II. Kitap, Yay. Haz: Oktay Gökdemir, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2010 s,15.

³² Ahmet Zeki Muslu, *Mor Cepkenliler*, İstanbul: Yitik Ülke Yay, 2015, s. 258-259.

³³ Mustafa Razi Yalkın, *Millî Mücadele’de İzmir*, Yay. Haz. Mevlüt Çelebi, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2019, s. 65-66, Zekai Kaur’un anlattığına göre Çine’deki Rum Papaz Aydın’a kaçmış bir daha Çine’ye geri dönmemiştir. Yaşar Aksoy, *Efeler İsyanı, Kuvâ-yı Milliye Direnişi, Üsteğmen Zekai Kaur’un Hatıratı*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2021, s. 50.

³⁴ Aker bölge komutanları, din adamları ile görüşerek açık açık direnişin dinin bir gereği olarak sunulmasını ve bu yönde halkın uyarılmasını istemiştir. Özdemir, *Millî Mücadele Döneminde*, s. 21.

Aksekili Mehmet Efendi'ye Millî Mücadele konusundaki düşüncesini anlattı. Ondan halkı işgallere karşı direnişe davet etmesini istedi. Aksekili Mehmet Efendi İstanbul Hükûmeti'nin memuru olduğunu söyleyip Albayın isteğini reddetti.³⁵Ahmet Zühtü Efendi'nin kararsızlığı Malgaç Baskını sonrası değişirken, Aksekili Hoca'nın kafa karışıklığı yanında İstanbul Hükûmeti yanlısı tutumu uzun süre devam etti.

Albay Şefik Bey ilk girişiminden sonuç alamayınca Teğmen Kadri'yi Muğla'ya göndererek bölgesinde çok sevilip sayılan, ikna kabiliyeti çok yüksek, vatanperver bir din adamı olan Hoca Süleyman Efendi'yi gönüllü toplamak ve firar eden askerlerin önünü almak amacıyla Çine'ye davet etti.³⁶ Hoca 12 Haziran 1919 tarihinde Çine'ye ulaştı.³⁷Yaptıkları kısa görüşmede Bozüyükü Hacı Süleyman Efendi mücadeleye destek sözü verdi.³⁸

Şefik Bey'in ikna edemediği Çine'deki kimi yöneticileri Bozüyükü Hacı Süleyman Efendi ikna etmiş, direniş konusunda mutabakat sağlamıştır. Çine'de işgale karşı direniş konusunda kafalarda oluşan soru işaretleri Bozüyükü Hacı Süleyman Efendi'nin devreye girmesi ile çözümlendi.³⁹

Bölgede yetkili bir askeri komutan olan Albay M. Şefik'in Çine'de başaramadığı millî bir heyetin kurulmasını, Bozüyükü Hacı Süleyman Efendi başarmıştı.⁴⁰ Müftü Efendi Çine Heyet-i Milliye programı olarak Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti programını aynen kabul etti.⁴¹Çine'de Heyet-i Milliye'nin oluşumunda Çine Müftüsü Ahmet Zühtü Efendi'nin de oldukça büyük katkıları oldu.⁴²Ahmet Zühtü Efendi, Çaltılı Mehmet Efendi ile birlikte asayişin temini için Çine Heyet-i Milliyesi adına 1920 yılı Temmuz ayı ortalarında Söke Heyet-i Milliyesi ile temas kurmak üzere görevlendirildi.⁴³16 Haziran 1919 akşamına gelindiğinde Çine'de yüz kadar gönüllü toplanmıştı. Teravîh namazından sonra bunlara Çine deposundan silah ve cephane dağıtıldı. Köprübaşı'nda toplanan gönüllüleri ve müfrezeleri manevî açıdan motive eden konuşmaları Hacı Süleyman Efendi yapmış, ardından da dualarla Albay Şefik Bey'in emrinde baskına yollamışlardı.⁴⁴

³⁵ Bayram Akça, "Güneybatı Kuvâ-yı Milliye Hareketinde Bir Din Adamı: Bozüyükü Hacı Süleyman Efendi", *Millî Mücadele'de Menteşe Sancağı ve Yörük Ali Efe*, Ed. Günver Güneş, İstanbul: Pia Yay., 2013, s. 144.

³⁶ Aydınel, *Güneybatı Anadolu'da*, s. 99.

³⁷ Ünal Türkeş, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, İstanbul: Karaca Ofset, 1973, s. 306; Sadettin Demirayak, *Kuvâ-yı Milliye'nin Aydın'da Doğuşu*, Aydın: Tuna Matbaacılık, 2007, s. 46-47.

³⁸ Aker, *57. Tümen*, II, s. 24-26.

³⁹ Bayar, *Ben de Yazdım*, VI, s. 1959; Aker, *57. Tümen*, II, s. 70-72. Mehmet Başaran, *Millî Mücadele'de Çine Heyet-i Milliyesi (1919-1920)*, İstanbul: Mor Ajans, 2006, s. 42.

⁴⁰ Aker, *57. Tümen*, II, s. 70-78.

⁴¹ *TİTE Arş*, K:111, G:2, B:23001.

⁴² Arif Uyguc, "Millî Mücadele'de Çine'de Sivil Direnişin Oluşumunda Din Adamlarının Katkısı; Çine Müftüsü Ahmet Zühtü Efendi", *Kurtuluş Savaşı ve Çine*, Ed. Günver Güneş-Arif Ali Uyguc, Aydın: Kolalı Matbaası, 2009, s. 6.

⁴³ Başaran, *Çine Heyet-i Milliyesi*, s. 61.

⁴⁴ Aker, *57. Tümen*, II, s. 73-79; Ali Sarıkoyuncu, *Millî Mücadelede Din Adamları-II*, Ankara: DİB Yay., 4. Baskı, 1997, s. 105.

Hoca Süleyman Efendi Çine’ye yalnız gelmemiş, Muğla’dan 70 kişilik Serdengeçtiler Müfrezesini de beraberinde getirmişti.⁴⁵ Kuvâ-yı Milliye’nin Umurlu ve Köşk Cephelerindeki faaliyetlerinde ve Aydın’ın Yunanlılardan geri alınmasında büyük yararlılıkları görülen Muğla gönüllülerini Çine’de karşılamıştı. Gönüllülerin moral ve inançlarını artıracak şekilde, bazen coşarak, bazen ağlayarak yaptığı konuşmalar ile onları cepheye yönlendirmişti.⁴⁶ Bozüyükü Hacı Süleyman Efendi Aydın’daki cephe savaşlarında büyük yararlılıkları görülen, cephe gerisinde de asayiş ve güvenliği sağlayan Yörük Ali Efe’nin komutanlığını yaptığı Millî Aydın Alayı’nda Müftülük görevini de üstlenmiştir. Gönüllülerin hazırlanmasında dinî irşatlarıyla yol gösterici olmuştur.⁴⁷

Aydın’ın Yunanlılar tarafından işgalinden sonra Koçarlı’da Hacı Yunuszade Mehmet, Cihanoğlu Mustafa, Hafız Tevfik, Hacı Halil İbrahim gibi nahiyenin ileri gelenleri ve mühendis Mithat (Aydın Mebusu) gibi zatlar birleşerek muvakkat bir hükûmet kurdular.⁴⁸

19 Haziran 1919’da Söke Heyet-i Milliyesi oluştu.⁴⁹ Daha çok asker ve eşraftan meydana gelen Söke’deki direnişin örgütlenmesinde din adamlarının etkisi fazla yoktu. Teşkil edilen Kuvâ-yı Milliye’nin başına da Giritli Cafer Ağa getirildi.⁵⁰

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinde müftülerin dışında din adamları da dikkati çekmekteydi. Dalama Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti reisi Hafız Mehmet Efendi bunlardan biriydi. Hafız Mehmet Efendi aynı zamanda Cenup Mıntıka Kumandanı olarak bölgede faaliyet göstermişti.⁵¹

Nazilli, Aydın’ın işgali sonrası Kuvâ-yı Milliye’nin bölgede sıklet merkezi olmuştu. 4 Haziran’da Nazilli’yi işgal eden Yunanlılar 19-20 Haziran tarihlerinde kasabayı terk etmişlerdi. Yunanlılar Nazilli’yi terk ettikten sonra Binbaşı İsmail Hakkı Bey asayişini sağlayıp Heyet-i Milliye oluşumuna yönelik çalışmalara başlamıştır. Bu harekete Avukat Ömer, Hoca Süleyman, Mollaoğlu Hasan, Palamutçu İbrahim, Tüccardan Ali Haydar,

⁴⁵ Türkeş, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, s. 306.

⁴⁶ Şükrü Oğuz Alpkaya, *Yörük Ali Efe*, Der. Atilla Oral, İstanbul: Demkar Yay., 2009, s. 263-264.

⁴⁷ Akça, *Güneybatı Kuva-yı Milliye*, s. 145.

⁴⁸ Süreyya Özgeevren, *Demirci Mehmet Efe*, İstanbul: Sel Yay., 1955, s. 15-17; Müslime Güneş, “Millî Mücadele’de Koçarlı”, *Millî Mücadele’de Menderes’in Öte Yakası Koçarlı Cephesi ve Önderleri*, Ed. Mehmet Başaran, İstanbul: Aydın İli ve İlçeleri Kültür Eğitim Derneği Yay., 2007, s. 37-38.

⁴⁹ Gökbel, *Millî Mücadele’de Aydın*, s. 227-229, İsmail Gün-Ahmet Özdemir, *Söke Tarihi ve Coğrafyası*, Aydın: CHP Basımevi, 1943, s. 103-104.

⁵⁰ Cevat Sökmensüer, *Millî Mücadele’de Aydın-Nazilli Cephesi Kahraman Subaylarımız Ve Zeybekler, Hatıralarım*, İzmir: Karınca Matbaacılık, 1979, s. 72-74.

⁵¹ *ATASE Arş*, Yörük Ali Efe Evrakı, K.1. G. 120.

Müftü Salih,⁵² Sultanoğlu Sadık Bey aza olarak katılmıştır.⁵³ Nazilli eşrafi ile birlikte ilk toplantı Avukat Ömer Lütfü ve Sami (Kutluğ) Bey'in yazıhanelerinde yapılmıştır. Toplantıdan sonra teşkilatta yer alacak kişiler tespit edilmiştir.⁵⁴

Bu heyetin aynı zamanda Nazilli Kongrelerinin toplanmasında ve Yunan ilerleyişine karşı cephenin güçlendirilmesinde büyük hizmetleri olmuştur. Sadi Borak'a göre Hacı Süleyman Efendi'nin önderliğinde oluşturulan Heyet-i Milliye kongre hazırlıklarına da başlamıştı. Burada Hacı Süleyman Efendi'ye ayrı bir parantez açmakta yarar vardır. Atatürk'ün "mefkûre arkadaşım" dediği Hacı Süleyman Efendi, Yunanlıların İzmir'e ayak bastığı tarihlerde Aydın ve çevresinde halkı Millî Mücadeleye çağırarak ve onları bilinçlendirerek, işgallere karşı direnme gücünü arttırmak amacı ile cami ve meydanlarda konuşmalar yapmıştır.⁵⁵ 15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'e çıkmasıyla birlikte Rauf Bey'le Dereköy'de yaptığı görüşmenin ardından ulusal mücadelenin örgütlenme aşamasında aktif bir rol oynamıştır.⁵⁶ Yunan işgalinin dayanılmaz bir noktaya gelmesi ve işgalin yarattığı tahribatın giderek büyümesi üzerine dağlarda kızanlarıyla dolaşan Yörük Ali Efe ile Demirci Mehmet Efe'yi dağdan indirme ve Millî Mücadele'ye katma düşüncesini gerçekleştirenlerden olmuştur.⁵⁷ Demirci Mehmet Efe'nin ikna edilmesinde oğlu Ragıp'ı Efe'ye rehin vermekten bile kaçınmamıştır.⁵⁸ Demirci Mehmet Efe, iki yüz kızanı ile birlikte yanında Hoca Süleyman Efendi, Şeyh Nuri Efendi, Pirlibeyli'nin Ağası Mehmet Bey olduğu halde 10 Temmuz 1919'da Umurlu'ya gelerek mücadeleye katıldığını ilân etti.⁵⁹

27 Ekim 1919'da Nazilli Heyet-i Merkeziyesi üyelerinden olan Hacı Süleyman Efendi'nin başkanlığında Denizli'den Başağazade Yusuf ve Muğla Mutasarrıfı Hilmi Bey'den oluşan bir heyet görüşmeler yapmak üzere Sivas'a gönderilmiştir.⁶⁰ Hacı Süleyman Efendi Meclis-i Mebûsan'ın kapatılmasının ardından 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne mebus olarak girmiştir.⁶¹

⁵² Recep Çelik Nazilli Müftüsü Salih Efendi'nin teşkilatlanma ve nasihat çalışmalarında öneminden söz etmektedir. Recep Çelik, *Millî Mücadele'de Din Adamları* I. Cilt, İstanbul: Emre Yay., 2009, s. 116.

⁵³ Naci Sadullah Danış, "Cepkenliler" *Demokrat İzmir*, 9 Kasım 1970, s. 4; Esin Dayı, *Nazilli Kongreleri (1919)*, Erzurum: Erzurum Üniversitesi Yay., 1998, s. 63.

⁵⁴ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Ege de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1989, s. 148-149.

⁵⁵ Ercüment Kuran, *Millî Mücadele'de Aydın ve Nazilli Cepheleri*, Denizli: 1998, s. 180-187.

⁵⁶ Sadi Borak, *Atatürkçü ve Toplumcu Örnek Bir Din Adamı Hacı Süleyman Efendi*, İstanbul: 1974, ss.79-80.

⁵⁷ Aker, 57. *Tümen*, C. II, s. 24-26.

⁵⁸ Bayar, *Ben de Yazdım*, C. VII, s. 2090.

⁵⁹ Nuri Köstüklü, *Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1999, s. 109, İhsan Fuat Özgen, *Millî Mücadele'de Galip Hoca Celal Bayar*, İstanbul: İnsanlık Vakfı Yay., 2003, s. 84.

⁶⁰ Esin Dayı Derinsu, "Sivas Kongresi ve Aydın Vilayeti", *Sivas Kongresi I. Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, 2-4 Eylül 2002*, Sivas 2002, s. 213.

⁶¹ Mehmet Başaran, "Hacı Süleyman Efendi", *Millî Mücadele'de Nazilli Cephesi ve Önderleri*, Aydın 2006, s. 109-110.

Nazilli Heyet-i Milliyesi’nin içyapısı oldukça karmaşık görünüyordu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası erkânından olan Sabri Hoca’nın talebeleri Kuvâ-yı Milliye ile birlikte Nazilli Heyet-i Milliyesinin içine de sızmaya çalışmışlardır.⁶²Bu karşı hamlelere rağmen Milli güçler etkinliğini korumayı başarmıştır. Bunda din adamlarının örgütçülüğü ve önderliğinin payı büyüktür. Bu çerçevede Aydın bölgesinde kaza müftüleri öne çıkmaya başlamıştır.⁶³Aydın Kuvâ-yı Milliyesinin etkin din adamlarından birisi de Karacasu Müftüsü Mustafa Hulusi Efendidir.⁶⁴ Millî Mücadele’nin başlamasıyla milli hareketin yanında yer almış, bu konuda halkı aydınlatıcı konuşmalar yapmıştır. Karacasu Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti’nin kuruluş ve faaliyetlerinde görev alan Mustafa Hulusi Efendi⁶⁵ İzmir’in işgali üzerine Karacasu’da 20 bin kişinin katılımıyla gerçekleştirilen mitingin örgütleyicileri arasında bulunmuştur.⁶⁶ İşgallere karşı sessizliğini koruyan ve hiçbir harekette bulunmayan sadaret makamına Karacasu’dan çekilen telgrafla dönemin koşulları içerisinde inanılmaz cesur ve yürekli bir çıkış yaparak İstanbul Hükûmetini korkusuzca uyarmıştır. Mustafa Hulusi Efendi I. Nazilli (6-8 Ağustos 1919) ve II. Nazilli Kongrelerinde Kongre Başkan Vekilliği görevlerinde bulunmuştur.⁶⁷ II ve III. Nazilli Kongrelerinden sonra, Sivas Kongresi kararlarını tanımakta tereddüt gösteren Nazilli Heyet-i Merkeziyesi, Muğla, Denizli ve Alaşehir Heyet-i Milliyelerinin de tesiri ile Anadolu’daki Milli Hareketle birleşmeye karar vermiştir.⁶⁸

6. Kuvâ-yı Milliye’nin Cephe Faaliyetleri ve Din Adamları

Aydın Kuvâ-yı Milliyesi içerisinde Hacı Süleyman Efendi, Hoca Esad Efendi, Müftü Emin Efendi, Müftü Ahmet Hulusi Efendi, Hasan Basri Efendi gibi direnişe maddi ve manevi destek sağlayan din adamları bulunuyordu.⁶⁹ Ankara Müftüsü Rıfat Efendi’nin, İstanbul’da Dürriade’nin hazırladığı Mustafa Kemal ve arkadaşlarını dinsiz ilan eden fetvasına karşı hazırladığı fetvayı destekleyenler arasında Bozdoğan Müftüsü Hasan Tahir, Karacasu Müftüsü Mustafa Hulusi, Çine Müftüsü Ahmet Zühtü, Müderrislerden Hacı Süleyman Efendi gibi Aydın ve çevresinde görev yapan din adamları da yer alıyordu.⁷⁰

Bozdoğan Müftüsü Mehmet Emin (Erkut) Efendi Yunan işgaline karşı davullu zurnalı bayrak açtırarak Millî Mücadele’ye gönüllü toplamıştır. Toplanan gönüllüler Aydın Köşk cephesinde Demirci Mehmet Efe Müfrezesine katılmışlardır. Bozdoğan Müftüsü Mehmet

⁶² *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, A:111, D:16, F:1-43.

⁶³ Özdemir, *Millî Mücadele Döneminde*, s. 26.

⁶⁴ Sarıkoyuncu, *Din Adamları*, C. II, s. 230.

⁶⁵ Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet 1920*, Ankara: 1970.

⁶⁶ BOA, A.VRK, 831/99.

⁶⁷ Günver Güneş- Müslime Güneş, “Heyet-i Milliye’den Heyet-i Merkeziyeye Sivil Temelli Direniş; Nazilli Kongreleri” Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, *Belgi Dergisi*, C. 2, S.18, Yaz 2019/II, Denizli 2019, s. 1263.

⁶⁸ Dayı, *Nazilli Kongreleri*, s. 168-169.

⁶⁹ Aker, *57. Tümen*, III, s. 26.

⁷⁰ *Hâkimiyet-i Milliye* 5 Mayıs 1920, Sarıkoyuncu, *Din Adamları*, I, s. 155-157, Sabri Sürgevil, *Bozdoğan (1919-1923)*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1999, s. 29.

Emin Efendi son Osmanlı Mebusan Meclisine Aydın Livası Mebusu olarak seçilmiştir.⁷¹ Daha sonra Heyet-i Temsiliye'nin çağrısı üzerine Ankara'ya gitmiş, I. TBMM'ye Aydın Milletvekili olarak katılmıştır. Bozdoğan ve çevresinden Aydın Kuvâ-yı Milliyesine destek sağlayan bir diğer Müftü Hasan Tahir Efendi idi.⁷² Millî Mücadele'nin ilk günlerinde milli harekete katılmış, Bozdoğan Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin kuruluş ve faaliyetlerinde görev almıştır.⁷³ BMM'nin açılışını kutlamak üzere Bozdoğan Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Başkanı unvanı ile Meclis Başkanlığı'na Bozdoğan'dan gönderilen kutlama telgrafında ismi yer almaktadır.⁷⁴ 1920 yılı sonlarında Bozdoğan müftülüğünden ayrılmıştır. İşgalin başlaması ile birlikte Bozdoğanlıları Millî Mücadele'ye çağırın Hasan Tahir Efendi özellikle Aydın ve çevresinde Yunan işgaline karşı direniş gösteren gruplara destek vermesiyle dikkat çekmiştir.⁷⁵

Köşk cephesinin düzenlenip kontrol altına alınmasında başta Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi ve Hacı Süleyman Efendi'nin büyük katkıları olmuştu.⁷⁶ Umurlu Cephesi ve bu cephede bulunan Vakıf Camii ise adeta bir karargâh gibi kullanılmıştı. Kuvâ-yı Milliye'nin doğumunda ve büyümesinde bir toplantı mekânı olarak görülen camiler, hem halkın dini hassasiyetinden yararlanmak için hem de toplantı yapmak ve pek çok kişiye en kısa yoldan ulaşılabilecek yerler olması nedeniyle önemliydi.⁷⁷ Nitekim Galip Hoca Vakıf Camii'nde halka vaazlar vermiş, gönüllü toplamaya çalışmıştı. Denizli'den gelen müfrezeleri barındıracak yer bulunmadığı için en uygun yer olarak görülen Vakıf Camii'nde eşyaları ve silahları ile birlikte ağırlanmışlardı.⁷⁸

Demirci Mehmet Efe'nin Köşk cephesindeki faaliyetleri Hacı Süleyman Efendi'nin himayesinde gerçekleşmiştir.⁷⁹ Aydın bölgesinde Demirci Mehmet Efe ve Yörük Ali Efe gibi zeybek önderlerinin din adamlarına karşı saygısı büyüktü. Bunu karşılaştıklarında gösterdikleri davranışlarda hatta yazışmalarında da görebiliyoruz. Aydın cephesinde önemli bir rol oynayan Denizli Heyet-i Milliye Reisi ve aynı zamanda Denizli Müftüsü olan Ahmet Hulusi Efendi mektup ve telgraflarında Yörük Ali Efe'ye "Efe oğlum" diye hitap etmiştir.⁸⁰ Milas eski müftüsü yazışmalarında "Öz oğlum gibi sevdiğim manevi oğlum Yörük Ali Efe'ye" diye seslenmiştir.⁸¹ Aydın bölgesinde Kuvâ-yı Milliye'yi güçsüz bırakacak Yörük Ali Efe ve Demirci Mehmet Efe arasında yaşanan çatışma Hacı

⁷¹ *İkdam*, 27 Kanun-ı Evvel 1335, Sabri Sürgevil, "Aydın Vilayeti Bozdoğan Kazasında Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri", *Ege Üniversitesi, Tarih İncelemeleri Dergisi*, 4 (1989), s. 91.

⁷² Sarıkoyuncu, *Din Adamları*, II, s. 223.

⁷³ *TBMM. Zabıt Ceridesi C. 1*, s. 93.

⁷⁴ Sarıkoyuncu, *Din Adamları*, C. II, s. 224.

⁷⁵ Armağan, *Bozmenderes'ten Bozdağlar'a*, s. 206.

⁷⁶ Ahmet Tütenk, *Millî Mücadele de Denizli*, İzmir: Ahenk Matbaası, 1949, s. 19, Erol Akcan, *Millî Mücadele'de Demirci Mehmet Efe*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2014, s. 28.

⁷⁷ Özdemir, *Millî Mücadele Döneminde*, s. 30.

⁷⁸ Burhan, *Çiftlikli Çete Kübra Efe*, s. 182-183.

⁷⁹ Alpkaya, *Yörük Ali Efe*, s. 310.

⁸⁰ *ATASE Arş*, Yörük Ali Efe Evrakı, K.5, G. 1019.

⁸¹ *ATASE Arş*, Yörük Ali Efe Evrakı, K.5, G.875.

Süleyman Efendi’nin yanında Galip Hoca’nın telkinleri ile durdurulmuş,⁸² iki efe Dalama’da yapılan bir törenle dini önderlerin girişimleri sonucu barıştırılmıştır.⁸³ Benzer bir sorun yine iki efe arasında Muğla’da yaşanmış çatışmanın an meselesi olduğu, Aydın Kuvâ-yı Milliyesinin dağılacağı sırada Demirci Mehmet Efe ve Yörük Ali Efe Bozüyük’lü Hacı Süleyman Efendi’nin araya girmesi ile anlaşmazlıkları çözüme kavuşturulmuş, iki efe müfrezeleri ile birlikte Köşk cephesine gönderilmişlerdir.⁸⁴ Din adamları kimi durumlarda ise yabancı devletlerin temsilcilerini karşılama ve onlarla görüşme yapmakla görevlendirilmişlerdir.⁸⁵

Din adamı olmadığı halde Millî Mücadele’de Türk halkının Yunan işgaline karşı hazırlanmasında halkın manevi ve dini duygularını harekete geçiren ve bunu etkili bir şekilde yapanlar da vardır. Bunlar arasında Esad Hoca ve Galip Hoca en çok dikkat çekenler arasındadır. Galip Hoca’nın Demirci Mehmet Efe’nin yakınında yer alarak müşavir olmasında Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi’nin etkisi olmuştur.⁸⁶

Mahmut Celâl Bey’in Galip Hoca kimliğiyle yaptığı faaliyetler efeler, Kuvâ-yı Milliye, Heyet-i Milliye ve halk üzerinde güven yaratmıştır. Galip Hoca Aydın bölgesinde üç ay kadar faaliyet göstermiştir. Tire üzerinden Dağyeniceköy’den başladığı mücadelesi Neşetiye, Germencik, Reisköy, Koçarlı, Bıyıklı, Aydın, Çine, Dalama, Baltaköy, Karahayıt, Dereköy, Umurlu, Köşk’te sürekli bir arayışla geçmiştir. Germencik Nahiye Müdürü Emin Bey ve ailesi ile Yunanlılara yakalanmamak için geçtiği Bıyıklı köyünde Bektaşî önderlerinden Ali Ağa’nın desteğini görmüşler, bir süre onun evinde misafir edilmişlerdir.⁸⁷ Mahmut Celal Bey ilk defa Dağyenice köyünde Galip Hoca adı ile hoca kıyafetinde halkla muhatap olmuştur.⁸⁸ Cemaate, halka Millî Mücadeleyi anlatmış, onları işgal güçlerine karşı direnişe davet etmiştir. Galip Hoca’nın Aydın’ın Yunanlılardan ilk geri alınışında, Umurlu, Köşk cephelerinin oluşumunda, Nazilli Kongresi’nde, Jandarma Komutanı Ali Kemal Paşa’nın Nazilli’de hayatının kurtarılmasında aktif rolü olmuştur.⁸⁹

⁸² Akcan, *Demirci Mehmet Efe*, s. 32.

⁸³ Bayar, *Ben de Yazdım*, VII, s. 2141.

⁸⁴ Türkeş, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, s. 345-354.

⁸⁵ Umurlu- Köşk Cephesinde General Humprey- Hacı Süleyman Efendi görüşmesi buna bir örnektir. *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, 2/1, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yay., 1964, s. 163.

⁸⁶ Ali Sarıkoyuncu, “Millî Mücadele’de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi”, *Millî Mücadele’de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu Bildirileri*, Denizli: Türk Ocakları Denizli Şubesi Yay, 1992, s. 25-52. Burhanettin Bilmez, *Galip Hoca Komitacı Celal Bayar*, Ankara: Art Yayıncılık, 2008, s. 132-133. Bu andan itibaren Celâl Bey cephede, “Efe’nin Hocası” unvanı ile anılmaya ve tanınmaya başlayacaktır. Ziya Şakir, *Celâl Bayar’ın Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: 1952, s. 89.

⁸⁷ Bayar, *Ben de Yazdım*, VI, s. 89-91, Aker, 57. *Tümen*, II, s. 41-45, Feyza Zaim, *Ateşler İçindeydi Germencik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 1, Gültekin Birlik, “Mahmut Celal (Bayar) Bey’in “Galip Hoca” Kimliğiyle Millî Mücadele’deki Faaliyetleri”, *İzmir: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVIII (2018), s. 165, Özgen, *Millî Mücadele’de*, s. 65

⁸⁸ Bilmez, *Galip Hoca*, s. 123.

⁸⁹ Haluk Selvi, “İstanbul Hükûmeti’nin Kuvâ-yı Milliye Hareketini Bölme Teşebbüsü: Jandarma Umum Kumandanı Kemal Paşa’nın Batı Anadolu Gezisi ve Sonuçları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XV/44 (1999), s. 565, Süleyman Beyoğlu, “Demirci Mehmet Efe’nin Bazı Faaliyetleri”. *İlmi Araştırmalar*, 3 (2014), s. 25-26.

İttihatçı olmasına karşın Galip Hoca'nın saygın kişiliği dolayısıyla tutuklanmasına karşı çıkmıştır.⁹⁰ Bölgede bulunduğu süre içinde Demirci Mehmet Efe'nin başına buyruk hareket etmesinin ve yargısız adam öldürmesinin önüne geçmeye çalışmış, İngiliz subayların bölgeyi ziyaretlerinde efeyle temas kurulmasında aracı olmuştur.

8. BMM'de Din Adamı Olan Aydın Milletvekilleri ve Faaliyetleri

Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Aydın Sancağı Hüseyin Kazım Kadri, Cami Bey ve Mehmet Emin (Erkut) Efendi olmak üzere üç mebusla temsil edilmiştir.⁹¹ Mehmet Emin Efendi Bozdoğan Müftülüğünden ayrılarak 19 Aralık 1919'da Mebusan Meclisi'ne katılmıştı.⁹² Cami Bey ve Mehmet Emin Bey Mebusan Meclisi'nin kapatılmasının ardından BMM'ye Aydın Sancağı mebusları olarak iştirak etmişlerdir. Bu iki kişinin yanında Aydın'dan Ahmet Şükrü (Yavuzylmaz) Efendi, Mazhar (Germen) Bey, Hasan Tahsin (San) Bey, Sadık (Sultanoğlu) Beyler mebus seçilmiş, Sadık Bey vefat edince yerine Mehmet Esad Bey TBMM'ye davet edilmiştir. Ahmet Şükrü Efendi Aydın Sancağı Mebusu olduğunda görevi Sarayköy Müftülüğü idi.⁹³

I. TBMM'de en aktif din adamlarından biri Aydın Sancağı Milletvekili Mehmet Esad Efendi'ydı. Sadık Bey'in vefatı üzerine yapılan ara seçimde oy kullanan ikinci seçmenlerin 89 oyu ile 38 yaşında Aydın mebusu seçilen Mehmet Esad Efendi Meclis'e 10 Ekim 1920'de katılmış, ertesi gün de seçim mazbatasını onaylanmıştır.⁹⁴ Esad Efendi Meclis'e katılmadan önce Aydın ve çevresinde Yunanlılar tarafından gerçekleştirilen mezalimi belgeleri ile birlikte İstanbul Hükûmeti ve İtilaf devletleri temsilcilerine teslim etmek üzere İstanbul'a gönderilen heyette de yer almıştır.⁹⁵ Esad Efendi (İleri) gençlerden topladığı gönüllüler ve zeybekler ile Aydın-Köşk cephesinde de mücadele etmiş, Hilal-i Ahmer Teşkilatı bünyesinde yaralı gazilerin tedavisiyle uğraşmış,⁹⁶ düzenli birlikleri cesaretlendirmek üzere bir takım konuşmalar yapmıştır.⁹⁷ Bu nedenlerle kendisine "Milli Ordu Müftüsü" unvanı verilmiştir.⁹⁸ I. Meclis'te milletvekili olduğu dönemde, kendisine ordu geri hizmetinde gözetim ve yardım için görev verilmiş, görevini aynı zamanda milletvekili de olduğu Aydın bölgesinde yapmıştır. Mecliste Şeriye ve Evkaf, İrşad ve Maarif komisyonlarında çalışmıştır.⁹⁹

⁹⁰ Bayar, *Ben de Yazdım*, VII, s. 2141-2143.

⁹¹ Ashhan Kılınc, "İtalyan İşgal Bölgelerinde Son Osmanlı Mebusan Meclis-i Seçimleri", *Doktora Tezi*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2020, s. 158-164.

⁹² Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1918-1923*, C. III, Ankara: TBMM Yay. 1995, s. 136

⁹³ Ahmet Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri: Millî Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul: İletişim Yay., 2010, s. 217.

⁹⁴ *TBMM ZC*, I. Dönem, C. 5, 81. Birleşim, 11.11.1336, s. 14.

⁹⁵ Gökbel, *Millî Mücadele'de Aydın*, s. 303-304.

⁹⁶ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, III, s. 138.

⁹⁷ Can, *Milli Ordu Müftüsü*, s. 85, Hakan Uzun, *Esad Efendi*, s. 875.

⁹⁸ Sarıkoyuncu, *Atatürk ve Din*, s. 72.

⁹⁹ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, III, s. 139.

Aydın Kuvâ-yı Milliyesinin önderlerinden Hacı Süleyman Efendi ise I. TBMM’de İzmir mebusu olarak yer almıştır.¹⁰⁰ Hacı Süleyman Efendi klasik din adamı kimliğinin dışına çıkarak adeta meclisi kendisine hayran bırakmıştır. Millî Mücadele’nin en hararetli günlerinde bile eğitim konusunu meclisin gündemine taşımış, çağ dışı köhne eğitim sisteminin terk edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹⁰¹ Medrese sisteminin çağı gerisinde kaldığını savunmuş, eğitim sisteminin modern çağın gereklerine karşılık verecek hale getirilmesini istemiştir.¹⁰² Kız çocuklarının eğitimi, öğretmenlerin durumları, köylülerin sorunları, sömürü düzeni ve milleti cahil bırakan unsurların üzerinde özellikle duran Hacı Süleyman Efendi yaptığı konuşmalarla zaman zaman meclisteki muhafazakâr gurubun tepkisini çekmiştir.¹⁰³ Birinci dönem TBMM seçim kararı alınca Nazilli’ye çekilen Hacı Süleyman Efendi başta M. Kemal Paşa’dan olmak üzere gelen ısrarlı çağrılara rağmen tekrar meclise girmeyi gerekli görmemiş, yeniden adaylığını koymamıştır.¹⁰⁴ 5 Ekim 1923’te bir kaza sonucu yaşamını yitirmiştir.¹⁰⁵

9. Sonuç

Millî Mücadele döneminde özellikle Kuvâ-yı Milliye içerisinde halkın yönlendirilmesinde din adamlarının öne çıktığı görülmektedir. Aydın Kuvâ-yı Milliyesinde de din adamları cami kürsülerinde, meydanlarda, miting ve toplantılarda, Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetlerinde, Heyet-i Milliyelerde, hatta cephelede halka rehberlik etmişlerdir. Din adamı olmadığı halde Türk halkının Yunan işgaline karşı hazırlanmasında halkın manevi ve dini duygularını harekete geçiren kanaat önderleri de olmuştur. Aydın Kuvâ-yı Milliyesi içerisinde Aydın kökenli din adamları yanında Denizli’den, Çal’dan, Bozüyük’ten, Muğla’dan maddi ve manevi destek sağlayan, Kuvâ-yı Milliye’ye güç katan, direnişin meşruiyetini savunan din adamları bulunmuştur. İtalyan işgal bölgesinde bulunan Çine, Bozdoğan, Karacasu kaza müftüleri, müezzinler cephe gerisinde aktif çalışmışlardır. BMM 23 Nisan 1920’de Ankara’da toplandığında Aydın mebusları içinde din adamları da vardır.

¹⁰⁰ Demirel, *İlk Meclis’in Vekilleri*, s. 242, Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, III, s. 528-529. *TBMM Albümü 1923-2010*, C. I (1923-1950), Ankara: 2010, s. 35

¹⁰¹ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, III, s. 529.

¹⁰² *TBMM ZC*, C. 2, Ankara: 1940, s. 6-7.

¹⁰³ Filiz Çolak, I. TBMM’nin Devrimci Din Âlimlerinden Hacı Süleyman Efendi (Bilgen) ve Meclisteki Faaliyetleri (1920-1923), *Tarih Okulu Dergisi*, 8/XXIII (2015), s. 336; Başaran, “*Hacı Süleyman Efendi*”, s. 109-110; Gökbel, *Millî Mücadele’de Aydın*, s. 375.

¹⁰⁴ Sarıkoyuncu, *Din Adamları*, II, s. 69.

¹⁰⁵ Borak, *Atatürkçü Toplumcu*, s. 142.

Kaynaklar / References

Arşivler

ATASE Arşivi, Atatürk Koleksiyonu, K:24, G:96, B:96

ATASE Arş, Kl. 243, Ds.43-17, F.25.

ATASE Arş, Kl. 402, Ds.14-5, F. 1-64.

ATASE Arş, Kl. 426, Ds.(1-6) 3, F. 12.

ATASE Arş, Kl. 426, Ds. 4, F.114.

ATASE Arş, Yörük Ali Efe Evrakı, K.1. G. 120.

ATASE Arş, Yörük Ali Efe Evrakı, K.5, G. 1019

ATASE Arş, Yörük Ali Efe Evrakı, K.5, G.875.

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü

BOA, A.VRK, 831/39

BOA, A.VRK, 831/99

BOA, A.VRK 838/16

BOA, A.VRK 838/20

BOA HR SYS, Dosya No:2631, Gömlek:34

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A:111, D:16, F:1-43.

Gazete ve Dergiler

Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Yolu

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Belgi Dergisi

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi

Demokrat İzmir

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam

İleri,

İlmi Araştırmalar

İstiklal Harbi Gazetesi

Tarih İncelemeleri Dergisi

Tarih Okulu Dergisi

Türkiye Günlüğü

Yeni Türkiye Dergisi

Kitap ve Makaleler

- Akcan, Erol. *Millî Mücadele’de Demirci Mehmet Efe*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2014.
- Akça, Bayram. “Güneybatı Kuvâ-yı Milliye Hareketinde Bir Din Adamı: Bozüyükü Hacı Süleyman Efendi”. *Millî Mücadele’de Menteşe Sancağı ve Yörük Ali Efe*. Ed. Günver Güneş. İstanbul: Pia Yayınları, 2013: 141-146.
- Aker, M. Şefik. *İstiklal Harbinde 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali*. İstanbul: Askeri Matbaa, 1937.
- Aksoy, Yaşar. *Efeler İsyanı, Kuvâ-yı Milliye Direnişi, Üsteğmen Zekai Kaur’un Hatıratı*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2021.
- Alpkaya, Şükrü Oğuz. *Yörük Ali Efe*. Der. Atilla Oral. İstanbul: Demkar Yay., 2009.
- Armağan, Munis. *Bozenderes’ten Bozdağlar’a Kuvâ-yı Milliye*. İzmir: Bilkar Matbaası, 2005.
- Aydinel, Sıtkı. *Güneybatı Anadolu’da Kuvâ-yı Milliye Harekâtı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1993.
- Başaran, Mehmet. “Nazilli Kongrelerinin Sivas Kongresi ile Birleşme Yolculuğu”. *85. Yılında Nazilli Kongrelerinin Millî Mücadele Tarihi İçinde Yeri ve Önemi*. Ed. Günver Güneş. İstanbul: Üçer Ofset, 2007: 79-85.
- Başaran, Mehmet. *Millî Mücadele’de Çine Heyet-i Milliyesi (1919-1920)*. İstanbul: Mor Ajans, 2006.
- Bayar, Celal. *Bende Yazdım*. C. VI. İstanbul: Baha Matbaası, 1968.
- Benazüs, Hanri. *Ulusal Kurtuluş Mücadelesinde Din Adamlarımız*. İstanbul: Bizim Kitaplar, 2014.
- Berber, Engin. “Ötekinin Gözünden Aydın’ın İşgali ve Yunan Yönetimi”. *Millî Mücadele’de Aydın Sancağı ve Yörük Ali Efe*. Ed. Günver Güneş-Mehmet Başaran. Aydın: Aydın Belediyesi Kültür Yayını, 2008: 83-94.
- Beyoğlu, Süleyman. "Demirci Mehmet Efe'nin Bazı Faaliyetleri". *İlmi Araştırmalar*. 3 (2014): 25-48.
- Bilmez, Burhanettin. *Galip Hoca Komitacı Celal Bayar*. Ankara: Art Yayıncılık, 2008.
- Birlik, Gültekin Kamil. “Mahmut Celal (Bayar) Bey’in “Galip Hoca” Kimliğiyle Millî Mücadele’deki Faaliyetleri”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. XVIII (2018):157-185.
- Borak, Sadi. *Atatürkçü ve Toplumcu Örnek Bir Din Adamı Hacı Süleyman Efendi*. İstanbul: 1974.
- Burhan, Sabahattin. *Millî Mücadele’nin Tek Kız Efesi, Çiftlikli Çete Kübra Efe*. I. Cilt. Aydın: 2018.
- Çelik, Recep. *Millî Mücadele’de Din Adamları*. I. Cilt. İstanbul: Emre Yayınları, 2009.
- Çoker, Fahri. *Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*. III. Cilt. Ankara: TBMM Vakfı Yay., 1995.
- Çolak Filiz. “I. TBMM’nin Devrimci Din Âlimlerinden Hacı Süleyman Efendi (Bilgen) ve Meclisteki Faaliyetleri (1920-1923)”. *Tarih Okulu Dergisi*. 8/XXIII (2005): 319-345.
- Danış, Naci Sadullah. “Cepkenliler”. *Demokrat İzmir*. 9 Kasım 1970.
- Dayı, Esin. “Sivas Kongresi ve Aydın Vilayeti”. *Sivas Kongresi I. Uluslararası Sempozyumu 2-4 Eylül 2002*. Sivas, 2002: 69-79.
- Dayı, Esin. *Nazilli Kongreleri (1919)*. Erzurum: Erzurum Üniversitesi Yay., 1998.
- Demirayak, Sadettin. *Kuvâ-yı Milliye’nin Aydın’da Doğuşu*. Aydın: Tuna Matbaacılık, 2007.

- Ergil, Doğu. *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1981.
- Gökbel, Asaf. *Millî Mücadele'de Aydın*. Aydın: Coşkun Matbaası, 1964.
- Gökçen, Salim. *Türkiye'de Rum-Yunan Vahşet ve Terörü*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay., 2010.
- Güneş Günver. "Aydın ve Çevresinde Yunan İşgali ve Sivil Direniş Örgütlenmesi; Heyet-i Milliyeler". *Kuvâ-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyum Bildirileri Kitabı*. II. Kitap, Yay. Haz. Oktay Gökdemir. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2010: 15-47.
- Güneş, Günver. "İzmir'in İşgali Ve Aydın'daki Yankıları". *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*. 5/9 (2007): 23-55.
- Güneş, Günver. "Millî Mücadele'de Aydın Kuvâ-yı Milliyesi". *Millî Mücadele'nin Batı Cepheleri I, Türkiye Günlüğü*. 149 (2022): 98-121.
- Güneş, Günver-Güneş, Müslime. "Heyet-i Milliye'den Heyet-i Merkeziye'ye Sivil Temelli Direniş; Nazilli Kongreleri". *Belgi Dergisi*. 2/18 (2019): 1255-1280.
- Güneş, Müslime. "Millî Mücadele'de Koçarlı". *Millî Mücadele'de Menderes'in Öte Yakası Koçarlı Cephesi ve Önderleri*. Ed. Mehmet Başaran. İstanbul: Aydın İli ve İlçeleri Kültür Eğitim Derneği Yay., 2007: 35-50.
- Hocaoğlu, Mehmet. *Belgelerle Yunan Barbarlığı*. İstanbul: Berekat Yayınevi, 1985.
- Kılınç, Aslıhan. "İtalyan İşgal Bölgelerinde Son Osmanlı Mebusan Meclis-i Seçimleri". Doktora Tezi. Bilecik: Şeyh Edebali Üniversitesi, 2020.
- Kılınç, Aslıhan. "Mütareke ve Millî Mücadele Yıllarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Yapılan Seçimler". *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 7/2 (2020): 111-132.
- Köstüklü, Nuri. *Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 1999.
- McCarthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün*. İstanbul: İnkılâp Yay., 1998.
- Muslu, Ahmet Zeki. *Menderes'in İki Yakası*. İstanbul: Yitik Ülke Yay., 2016.
- Muslu, Ahmet Zeki. *Mor Cepkenliler*. İstanbul: Yitik Ülke Yay., 2015.
- Özdemir, Ali Ulvi. "Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu'da Kuvâ-yı Milliye'nin Oluştugu Toplumsal Yapı". *Millî Mücadele'nin Batı Cepheleri. Türkiye Günlüğü*. 149 (2022): 15-36.
- Özgeevren, Süreyya. *Demirci Mehmet Efe*. İstanbul: Sel Yayınları, 1955.
- Özgen, İhsan Fuat. *Millî Mücadele'de Galip Hoca Celal Bayar*. İstanbul: İnsanlık Vakfı Yay., 2003.
- Özkaya, Yücel. *Millî Mücadele'de Ege ve Çevresi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1994.
- Sakallı, Bayram. "Sosyal Açından Millî Mücadele'de Halkın Genel Durumuna Kısa Bir Bakış". *Yeni Türkiye Dergisi (Cumhuriyet Özel Sayısı I)*. 23-24 (1998): 384-388.
- Sarıkoymuncu, Ali. "Millî Mücadele'de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi". *Millî Mücadele'de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu Bildirileri*. Denizli: Türk Ocakları Denizli Şubesi Yay., 1992: 25-52.
- Sarıkoymuncu, Ali. *Millî Mücadelede Din Adamları 1-2*, Ankara: DİB Yay., 4. Baskı, 1997.

- Sarıkoynucu, Ali. *Atatürk ve Din Adamları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2007.
- Selvi, Haluk. “İstanbul Hükûmeti’nin Kuvâ-yı Milliye Hareketini Bölme Teşebbüsü: Jandarma Umum Kumandanı Kemal Paşa’nın Batı Anadolu Gezisi ve Sonuçları”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. XV/44 (1999): 547-566.
- Selvi, Haluk. *İşgal ve Protesto, İzmir’in İşgali İle İlgili Protesto Telgrafları (15 Mayıs 1919-30 Temmuz 1919)*. İstanbul: Değişim Yay., 2007.
- Sökmensüer, Cevat. *Millî Mücadele’de Aydın Nazilli Cephesi, Kahraman Subaylarımız ve Zeybekler, Hatıralarım*. İzmir: Karınca Matbaacılık, 1979.
- Sürgevil, Sabri. “Aydın Vilayeti Bozdoğan Kazasında Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri”. *Ege Üniversitesi, Tarih İncelemeleri Dergisi*. 1/4 (1989): 85-108.
- Sürgevil, Sabri. *Bozdoğan (1919-1923)*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1999.
- Tekeli, İlhan. İlkin, Selim. *Ege de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. 1989.
- Tunalı, Ayten Can. “Çine Milli Ordu Müftüsü Esad Efendi ve Aydın Kuvâ-yı Milliyesi”. *Kuvâ-yı Milliye’nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu*. II. Kitap. Haz. Oktay Gökdemir. İzmir: İBB Kültür Yay., 2010: 258-272.
- Turan, Mustafa. *Yunan Mezalimi (İzmir- Aydın- Manisa- Denizli 1919-1923)*. Ankara: ATAM Yay., 1999.
- Turan, Ömer. “Millî Mücadele Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları”. Ankara: *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 15/45 (1999): 821-834.
- Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*. Cilt: 2, Kısım: I. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yay., 1964.
- Türkeş, Ünal. *Kurtuluş Savaşında Muğla*. İstanbul: Karaca Ofset, 1973.
- Uyguç, Arif. “Millî Mücadele’de Çine’de Sivil Direnişin Oluşumunda Din Adamlarının Katkısı; Çine Müftüsü Ahmet Zühtü Efendi”. *Kurtuluş Savaşı ve Çine*. Ed. Günver Güneş-Arif Ali Uyguç. Aydın: Kolalı Matbaası, 2009: 65-72.
- Uzun, Hakan. “Esad Efendi (İleri)”. *Atatürk Yolu Dergisi*. 12/48 (2011): 869 – 892.
- Yalazan, Talat. *Türkiye’de Yunan Vahşet ve Soykırımı Girişimi (15 Mayıs 1919-13 Eylül 1921)*. Cilt 1, Ankara: ATASE Yay., 1994.
- Yalkın, Razi. *Millî Mücadele’de İzmir*. Yay. Haz. Mevlüt Çelebi. İzmir: İBB Kent Kitaplığı, 2019.
- Yıldız, Özlem. “Kuvâ-yı Milliye’nin Sosyal ve Ekonomik Temelleri”. *Kuvâ-yı Milliye’nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyum Bildirileri*. I. Kitap. Yay. Haz. Oktay Gökdemir, İzmir: İBB Kültür Yay., 2010: 164-176.
- Zaim, Feyza. *Ateşler İçindeydi Germencik*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Yazar Hakkında / About Author

**Dr. Öğr. Üyesi Günver GÜNEŞ | Aydın Adnan Menderes Üniversitesi |
ggunes65[at]gmail.com | ORCID: 0000-0002-4255-5288**

1965 Aydın doğumlu olan Günver Güneş, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden 1987 yılında mezun oldu. Yüksek Lisansını 1991, Doktorasını ise 1997 yıllarında Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde tamamladı. 1993 yılında Adnan Menderes Üniversitesi'ne İnkılâp Tarihi Okutmanı olarak geçti. 2000 yılında aynı üniversitenin Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Yrd. Doç. Dr. olarak Öğretim Üyesi oldu. Ulusal ve uluslararası dergilerde Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Sosyal Tarih, II. Meşrutiyet, Millî Mücadele, Yerel Tarih, Kurum Tarihi, Spor Tarihi alanlarında makaleleri, kitap bölümleri, ansiklopedi maddeleri ve kitap bölümleri yayınlanmıştır. Ayrıca ulusal ve uluslararası sempozyum ve kongrelerde bildirileri bulunmaktadır. Evli ve iki çocuk babası olan Güneş'in Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Bilim Kurulu Haberleşme bulunmaktadır. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi ve aynı bölümde Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Başkanlığı görevini yürütmektedir.

**Assist. Prof. Dr. Günver GÜNEŞ | Aydın Adnan Menderes University |
ggunes65[at]gmail.com | ORCID: 0000-0002-4255-5288**

Günver Güneş, born in 1965 in Aydın, graduated from Ege University, Faculty of Letters, Department of History in 1987. He completed his master's degree in 1991 and his doctorate in 1997 at Dokuz Eylül University Atatürk Principles and Revolution History Institute. In 1993, he transferred to Adnan Menderes University as a Revolution History Instructor. In 2000, he worked as an Assistant in the Department of History, Faculty of Arts and Sciences of the same university. Assoc. He became a lecturer as Dr. History of the Republic of Türkiye, Social History, II. He has articles in the fields of Constitutional Monarchy, National Struggle, Local History, Institutional History, Sports History, book chapters, Encyclopedia chapter authorship, and papers in National and International Symposiums and Congresses. Güneş, who is married and has two children. Güneş, who is a member of Atatürk Culture, Language and History High Institution, Atatürk Research Center Science Committee Communications, is still a lecturer at Aydın Adnan Menderes University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History and the Head of the Department of History of the Republic of Türkiye in the same department.